

in 1436, waarin wel herkomstplaatsen worden genoemd. Hieruit komt naar voren dat meer dan de helft uit de Noordelijke Nederlanden kwam, zo'n 35% uit de Zuidelijke en slechts 5 à 6 % uit Duitse gebieden. Tot slot gaat hij in op de reden voor de migratie naar Engeland en benadrukt in dat verband de vele conflicten tussen de Bourgondiërs Karel de Stoute en Maximiliaan en de Franse koning Lodewijk XI, alsmede de ermee verbonden opstanden in Vlaamse en Waalse steden tegen de Bourgondische centralisatiepolitiek, een stelling die overigens voor discussie vatbaar is.

Al met al heeft Bolton met dit boek een belangrijke bijdrage geleverd aan de vroege migratiegeschiedenis van Engeland en de Nederlanden en het vormt bovendien een mooie basis voor de beter in kaart gebrachte migratie van en naar Engeland vanaf het midden van de zestiende eeuw.

Leo Lucassen

P. M. H. Cuijpers, *Teksten als koopwaar. Vroege drukkers verkennen de markt. Een kwantitatieve analyse van de productie van Nederlandstalige boeken (tot circa 1550) en de 'lezershulp' in de seculiere prozateksten* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1998, Bibliotheca bibliographica neerlandica XXXV; Nieuwkoop: De Graaf publishers, 1998, 400 blz., f180,-, ISBN 90 6004 439 8).

De boekdrukkunst blijft de pennen in beroering brengen. Sinds Elizabeth L. Eisenstein in 1979 haar these verwoordde van de vroege drukpers als 'an agent of change', over de ingrijpende rol die de boekdrukkunst heeft gespeeld in de culturele ontwikkeling van het vroegmoderne Europa, bestaat de indruk dat grote, idealistische drukkers als Manutius en Froben kenmerkend waren voor hun branche. Hiertegenover stelt Cuijpers terecht dat de meerderheid van de vroege drukkers bestond uit kleine ondernemers, die dikwijls slechts met moeite het hoofd boven water konden houden. Het drukkersbedrijf was volgens hem in eerste instantie een economische activiteit, gestuurd door wetten van vraag en aanbod. Hij is daarom van mening dat aan een uitspraak over de kwalitatieve invloed van drukwerk op de samenleving een kwantitatieve analyse van de gedrukte teksten tegen een bedrijfseconomische achtergrond dient vooraf te gaan. In zijn dissertatie wil Cuijpers een antwoord geven op de vraag of, hoe en in welke mate drukkers van Nederlandstalige teksten vóór het midden van de zestiende eeuw hebben geprobeerd om hun producten aantrekkelijker te maken voor een nieuw lezerspubliek.

Het boek is opgedeeld in drie delen. In het eerste deel schetst de auteur het vroege drukkerswezen als bedrijfstuk, met de nadruk op de productietechnische en financiële principes van het drukkersbedrijf. Cuijpers verzamelde informatie over bijna 6.000 incunabelen en postincunabelen uit de Nederlanden en maakt aannemelijk dat om bedrijfseconomische redenen de gemiddelde oplage van een druk tussen 1480 en 1540 moet zijn gestegen van ongeveer 300 tot ongeveer 500 exemplaren. Om de economische activiteit van de vroege drukkers te meten, beperkt Cuijpers zich niet tot het tellen van het aantal verschenen titels. Hij berekent ook de omvang van de productie, door het aantal gezette tekens per vel te vermenigvuldigen met de veronderstelde oplage van de edities. De ontwikkeling van dit productievolume laat zien dat het drukkersbedrijf in de Nederlanden in de periode 1473-1485 snel van de grond kwam, na 1485-1490 terugviel en stagneerde, en vanaf 1515-1520 opnieuw een groei doormaakte.

Vervolgens laat de auteur een aantal statistische analyses los op het Nederlandstalige deel van

zijn corpus, dat in de onderzochte periode onveranderlijk rond de 35% schommelt. In totaal gaat het daarbij om 1.770 edities, die Cuijpers indeelt in de categorieën religie, educatie en vermaak. Deze tekstsoorten maken respectievelijk zo'n 70, 20 en 10 % van het geheel uit — een verdeling die tot 1540 niet significant is gewijzigd. Wel veranderde het formaat van de boeken: de meeste Nederlandstalige boeken — vooral die met religieuze teksten — werden na 1490 in octavo gedrukt, de Latijnse boeken tot 1525 vrijwel altijd in kwarto. Het uitbrengen van deze relatief goedkope volkstalige teksten in octavoformaat kan worden beschouwd als een vernieuwing, waarmee een nieuw segment van de lezersmarkt werd bereikt. Met de introductie van de titelpagina, gangbaar sinds 1480, is dit de enige innovatie in het vroege drukkersbedrijf geweest.

In deel twee wordt een steekproef van ongeveer zestig Nederlandstalige teksten onderzocht op hun syntactische complexiteit. Hiertoe onderwerpt Cuijpers een steekproef van prozateksten (30 avonturen-, 15 artes- en 15 overige teksten) aan verscheidene leesbaarheidstests. De avonturenteksten komen daarbij uit de bus als 'gemiddeld', de artesteksten als relatief eenvoudig. Vanuit de veronderstelling dat in relatief moeilijke teksten vaker sprake zal zijn geweest van specifieke ingrepen van de kant van de drukker om zijn producten toegankelijker te maken voor nieuwe en onervaren lezers, is deel drie gewijd aan het eigenlijke onderwerp van Cuijpers' studie: de zogenaamde 'lezershulp'. De (meestal ritmische) interpunctie, het gebruik van afkortingen en enkele andere presentatiekenmerken ('alles wat de drukker aan de vormgeving van de tekst doet') komen hierin breeduit aan de orde, opnieuw aan de hand van een steekproef van ongeveer zestig vroege Nederlandstalige drukken. Uit niets blijkt evenwel dat de drukkers hun best hebben gedaan om de leesbaarheid van hun werk te vergroten — door bijvoorbeeld een doelmatiger interpunctie na te streven. Tevens wordt gebruik te maken van afkortingen. Ook blijken zij geen onderscheid te hebben gemaakt tussen de presentatie van moeilijker en eenvoudiger teksten, of tussen verschillende tekstsoorten. Gedurende de eerste acht decennia is in de drukkerswereld op het terrein van de vormgeving vrijwel alles bij het oude gebleven.

Van enige 'lezershulp' is dus geen sprake, evenmin als van een verkenning van de lezersmarkt. De eerste drukkers in de Nederlanden produceerden bescheiden voor bestaande markten, en probeerden geen nieuwe vraag te creëren. Zij opereerden eerder behoudend dan innovatief, zonder radicaal te breken met de tradities uit de handschriftenperiode. Dat is een beetje een teleurstellende uitkomst voor een boek met zo'n veelbelovende titel.

Na 400 bladzijden met vele grafieken, tabellen, diagrammen en bijlagen blijft de lezer toch met vragen zitten. De meest fundamentele betreffen het vaststellen van de moeilijkheidsgraad van een tekst en de uitgangspunten bij het onderzoek naar eventuele 'lezershulp'. Wat de vroegmoderne lezers moeilijk of makkelijk leesbaar vonden, kan tegenwoordig niet meer worden vastgesteld. Wanneer vond men destijds een interpunctie doelmatig? En levert het veelvuldige gebruik van afkortingen werkelijk leesproblemen op? Het gevaar van terugredeneren vanuit ons moderne schrijfsysteem ligt hier op de loer. De auteur is zich van deze problemen wel bewust, en hij schrijft dan ook voortdurend over de relatieve moeilijkheid van teksten. Maar dat heeft hem er niet van weerhouden om van alles en nog wat in cijfers uit te drukken. Er wordt heel wat nodeloos gerekend in dit boek.

Ph. Benedict, e. a., ed., *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585. Proceedings of the colloquium, Amsterdam, 29-31 October 1997* (Verhandelingen Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, Afdeling letterkunde, Nieuwe reeks CLXXVI; Amsterdam: Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, 1999, vii + 298 blz., f95,-, ISBN 90 6984 234 3).

Als we, zoals het bijbelwoord zegt, aan de vruchten de boom kennen, dan hebben we met de in deze bundel bijeengebrachte artikelen met de vruchten van een wel heel goede boom te maken, zo nuttig is deze bundel. *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585* biedt de lezer zeven maal twee artikelen van over het algemeen uitstekend niveau waarin het ene artikel het thema binnen de context van de Nederlandse Opstand exploreert en het andere dat doet binnen de context van de Franse godsdienstoorlogen. De aan de orde gestelde thema's, 'The dynamics of calvinist militancy' (Ph. Benedict, Frankrijk; G. Marnef, Nederlanden); 'The situation of the nobility' (J. M. Constant, Frankrijk; H. van Nierop, Nederlanden); 'Political culture and mobilization' (D. Crouzet, Frankrijk; A. C. Duke, Nederlanden); 'Catholicism and resistance to the Reformation' (M. Venard, Frankrijk; J. Spaans, Nederlanden); 'Middle groups and their policies' (M. Turchetti, Frankrijk; J. J. Woltjer, Nederlanden); 'The response of the monarchy' (O. Chrispin, Frankrijk; F. G. Gonzalez de Leon en G. Parker, Nederlanden) en 'From localized militancy to sustained military insurrection' (M. Greengrass, Frankrijk; J. D. Tracy, Nederlanden) zijn in overeenstemming met de huidige onderzoeksrichtingen in beide landen en geven een boeiend beeld van herwaardering van oude visies enerzijds en verkenningen van nieuwe onderzoeksterreinen anderzijds.

Reformation, revolt and civil war is, zoals bij comparatistische studies meestal het geval is, eerder een boek van contrasten dan van overeenkomsten. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de opwaardering van de godsdienst als polariserende factor in Frankrijk die in de jongste studies over de Nederlandse Opstand geen equivalent heeft. We vinden dit contrast in minstens vier van de zeven thema's terug. Zowel Benedict, Venard, Constant en Crouzet beklemtonen het belang van de godsdienstige factor voor de Franse situatie, waar hun co-auteurs Marnef, Van Nierop, Duke en Spaans dat voor de Nederlanden veel minder doen. Hetzelfde verschil treffen we aan bij de behandeling van de middengroepen. Voor Woltjer zijn deze en daarmee hun belang voor de Nederlandse situatie als gevolg van de veel verder doorgedrongen infiltratie van protestantse ideeën in de katholieke kerk bijzonder groot, terwijl Turchetti in Frankrijk slechts de kleine kring van gallicaanse juristen en geestelijken als middengroep ziet die alleen ten tijde van het colloquium van Poissy (1561) op de voorgrond treedt. Hierbij sluit aan het opvallende verschil in militantie tussen de Nederlandse en Franse katholieken. Wat was het verschil in de geloofsbeleving van de beide nationaliteiten dat dit veroorzaakte, vraagt Woltjer zich af. In lijn met de traditie daarentegen, zijn de verklaringen van de uiteenlopende reacties van Filips II op de Nederlandse Opstand en Catharina de Medici en haar zonen op de Franse godsdienstoorlogen. Parker en Leon herhalen de in 1977 in Parkers *Dutch Revolt* neergelegde visie van de door een tweefrontenoorlog geplaagde onbuigzaam katholieke Filips II; Christin wijst op de allang bekende politieke souplesse — tot uiting komend in de godsdienstvredes en het tegen elkaar uitspelen van de adellijke facties — van Catharina de Medici.

Bezinnen de auteurs van de voorgaande artikelen zich vooral op oude vragen, Greengrass en Tracy ontsluiten met hun opstellen over de financiën van de opstandige partijen een nieuw terrein. Maar ook hier blijkt het contrast. Tracy wijst op de bestuurlijke rijpheid van de Hollandse regenten en de effectieve manier waarop dezen Hollands rijkdom ten behoeve van de Opstand wisten af te tappen. Greengrass maakt duidelijk waarom de hugenoten in hun 'Provinces unies